

ВІДГУК

**офіційного опонента - доктора юридичних наук, професора
Гусарєва Станіслава Дмитровича
на дисертацію Марченка Михайла Андрійовича на тему «Формування
та розвиток юридичної категорії «гідність» (порівняльно-правовий
аспект), подану на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань
08 «Право» зі спеціальності 081 «Право»**

Ступінь актуальності обраної теми.

Звернення до проблематики прав людини, в тому числі й до людської гідності, не є новелою для теоретичного правознавства, а розглядається як продовження одвічних дискусій про природу людини, її місце в соціумі, про роль права і держави у забезпеченні її потреб та інтересів.

На сьогодні питання людської гідності стають тим більш актуальними з огляду на повномасштабне кресив не вторгнення російської федерації на територію України, безпрецедентний терор та вбивства мирного населення, що призвело до введення воєнного режиму на території всієї країни. Масові випадки насильства, катувань, незаконного вивезення населення з території України, руйнування інфраструктури, спричинення екологічних катастроф тощо свідчать про наявні порушення як звичаїв війни, так і попрання загальнолюдських цінностей.

За цих умов питання гідності людини переходять із площини їх загальнотеоретичного розуміння у площину практичного забезпечення всіма можливими способами, в тому числі й правовими, що особливо актуалізується із завершенням воєнних дій, вигнанням агресора з території України та завершенням розслідувань воєнних злочинів.

Слід погодитись з автором, що гідність у переносному сенсі є синонімом того, що розуміється як благо або цінність, існування якої не обмежується рамками тільки правових реалій. А отже, на забезпечення людської гідності в Україні сьогодні спрямовуються як правові, політичні, дипломатичні, військові, фінансові, психологічні, інформаційні, так і людські ресурси.

Правовий аспект забезпечення людської гідності в сучасній Україні диференціюється на кілька напрямів: онтологічний; філософсько-теоретичний або світоглядний; методологічний, нормативний, практико-прикладний тощо. Кожний з напрямів має безпосереднє відношення до правової сфери людського життя та пов'язується з існуванням права, правових засобів, процедур, правової ідеології, психології, що разом утворює розмаїту систему правових знань про людську гідність, її природу, рівні осмислення, способи та механізми забезпечення в тих чи інших реаліях правового буття з урахуванням особливостей або типів національних правових систем.

Саме в цьому аспекті з послідовним висвітленням окремих напрямів правового характеру запропоновано дисертаційне дослідження М. Марченка за темою «Формування і розвиток юридичної категорії «гідність» (порівняльно-правове дослідження), підготовлено за спеціальністю 081 «Право» на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Оцінка наукового рівня дисертації і наукових публікацій здобувача

Науковий рівень дисертаційного дослідження відповідає вимогам, що висуваються до робіт на здобуття ступеня доктора філософії галузі знань зі спеціальності 081 Право. Воно також відповідає: пункту 3.4.2.2 «Правові механізми забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина» основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2019 – 2023 роки, затверджених постановою Президії Національної академії наук України від 30 січня 2019 року № 30; темі науково-дослідної роботи Інституту держави і права НАПрН України ім. В.М. Корецького «Роль правової доктрини в реформуванні національної правової системи: запити, підходи, рішення (РК 0119U103206)

Тема включена до переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України.

Наукові публікації здобувача відображено у 7 наукових публікаціях, серед яких: 4 наукові статті – у виданнях, що включені Міністерством освіти і науки України до переліку фахових видань з юридичних наук, 1 стаття – у науковому виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), 2 тез доповідей, що були оприлюднені на науково-практичних конференціях.

Новизна представлених теоретичних та/або експериментальних результатів проведених здобувачем досліджень, повнота викладу в опублікованих працях

Низка положень, висновків, пропозицій та рекомендацій, що викладені у дисертаційному дослідженні Михайла Марченка були отримані вперше або істотно удосконалені та мають ступінь наукової новизни, який відповідає вимогам, що висуваються до дисертаційних робіт.

Наукова новизна одержаних результатів (положень, узагальнень, висновків, пропозицій та рекомендацій) корелює з метою і задачами дослідження. Дисертаційна робота є комплексним науковим дослідженням. Найбільш важливими в науковому аспекті та практично значущими є такі результати дослідження Михайла Марченка:

- структуровано систему наукових підходів щодо методологічної складової дослідження засадничої юридичної категорії «гідність»;
- обґрунтовано нормативно-правове забезпечення людської гідності, як універсальної цінності у положеннях найвищих за юридичною силою нормативно-правових актів країн Європейського Союзу, зокрема у конституціях таких країн як Французька Республіка, Королівство Бельгія, Польська Республіка, Королівство Іспанія тощо;
- надано авторську дефініцію юридичної категорії «національна гідність», під якою розуміється сукупність життєво важливих складових національної свідомості, які визнаються, проголошуються та забезпечуються національним законодавством, відповідно до яких особа усвідомлює свою

приналежність до певної національної спільності, її традицій, історії, культури, мови тощо;

- удосконалено розуміння поліаспектності гідності, яка є значно ширшою та більш глибокою за своїм значенням, ніж те розуміння людської гідності, сприйняття якого обмежується винятково встановленими рамками нормативно-правових актів.

Дисертаційна робота М. Марченка відповідає вимогам щодо науково-теоретичного і методологічного рівнів дослідження.

Висновки, положення, рекомендації та пропозиції дисертації, які виносяться на захист відповідають всім вимогам положення на здобуття ступеня доктора філософії, є обґрунтованими та логічними, мають відповідний ступінь наукової новизни та практичне значення.

Наукова обґрунтованість отриманих результатів, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Обґрунтованість положень, висновків, рекомендацій та пропозицій дисертаційної роботи Михайла Марченка є достатньою. Вони логічно впливають із тексту дисертаційного дослідження та базуються на власних судженнях автора, зібраних доктринальних та нормативних матеріалах, їх аналізі та узагальненні, є достовірними, оскільки вони є результатом свідомого застосування загальнонаукових, спеціальних методів дослідження, системного бачення більшості проблем, які складають предмет наукового пошуку, що об'єктивно підвищує наукову цінність роботи.

Рівень виконання поставленого наукового завдання, оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності

В дисертаційній роботі, на високому рівні, представлено авторське розуміння стану та перспектив забезпечення конституційного права людини на гідність. Михайло Марченко здійснив належне опрацювання зібраних науково-теоретичних та правозастосовних матеріалів, а тому можна стверджувати, що поставлені наукові завдання виконані ним на високому

теоретико-методологічному рівні, а дисертант оволодів необхідними для рівня доктора філософії компетенціями.

До того ж, Михайло Марченко належним чином оволодів методологією наукового дослідження, комплексно використовуючи систему загальнонаукових методів (діалектичний, порівняльний, історичний, історико-порівняльний, системний, структурний, аналітичний, герменевтичний, метод узагальнення), спеціальних методів (статистичний) та власне-правових (формально-правовий, порівняльно-правовий, спеціально-юридичний методи та ін.). Процес наукового пізнання здійснювався з дотриманням принципів об'єктивності, обґрунтованості, різнобічності, наступності, науковості, історичності.

Використання вище зазначеної методології забезпечило всебічність аналізу окреслених в дисертації проблем.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження

Сформульовані і аргументовані у дисертації теоретичні та практичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації впроваджено й надалі може бути використано у:

- правотворчій діяльності – для підготовки проєктів нормативно-правових актів з питань захисту та дотримання прав та свобод людини і громадянина в Україні;

- освітньому процесі та науково-дослідній діяльності – для підготовки монографічних видань, науково-практичних коментарів до законів України, навчальних та методичних матеріалів, лекцій, навчальних посібників, підручників із галузевих дисциплін щодо забезпечення і дотримання прав та свобод людини;

- правозастосовній діяльності та професійній сфері – для розробки та юридичного вдосконалення нормативно-правових актів і правозастосовних документів.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності в цілому

Зміст дисертаційного дослідження є логічним та послідовним. Так, **Розділі 1** присвячено теоретико-правовому аналізу юридичної категорії «гідність», що є цілком обґрунтованим для побудови структури змісту дисертаційного дослідження подібного формату. Автор старанно віднаходить першоджерела з проблематики гідності, які можна вважати ґносеологічними та методологічними (світоглядними) засадами для проведення будь-яких пізнавальних процесів у напрямку явища гідності.

Використовуючи історичний досвід у пошуку ґносеологічних засад дослідження обраної категорії, дисертант справедливо зазначає, що права і свободи людини у ХХІ столітті регламентуються нормами права різної юридичної сили, в тому числі й на рівні міжнародних стандартів. Але перед тим, як набути статусу загальновизнаної цінності, що охороняється правом, відбувається багато різних трансформацій, що охоплюють період у декілька тисячоліть (стор. 12).

Автор починає виклад матеріалу з давніх суспільств, де уявлення про всесвіт. Особу та правила співіснування мали міфологічний характер з елементами синкретичного світогляду. Джерела Давньої Індії, Греції, Китаю стали основою детального осмислення уявлень про людину, її місце у суспільному житті, про притаманні їй від природи «свободу», «рівність» та «справедливість».

Окрему вагу приділено мислителям середньовіччя, світогляд яких формувався під впливом виникнення різних суспільних інститутів, посилення ролі церкви у соціальному управлінні, формування міст, розвитку ремісництва, торгівлі, що загалом призвело до виникнення гільдій, ремісницьких цехів, де формувалися положення про гідність учасників таких об'єднань.

Не обійшов автор увагою й джерела ісламського світу (стор. 33) , серед яких близько 70 віршів, присвячених правам людини (гідність, рівність, справедливість). Корисними у пізнавальному процесі стали правові надбання

Англиї, Франції, США, Австрії, Німеччини тощо (стор. 37). Вказується і на історичну цінність ідей просвітництва (стор. 38). Завершується історичний екскурс характеристикою здобутків вчених XX століття, а також аналізом нормативних джерел ООН, присвячених правам людини.

У методологічному підрозділі (стор. 51-66) представлено системний виклад інструментарію, як дієвого арсеналу для всебічного осмислення явища гідності людини. Охарактеризовано потенційні пізнавальні можливості десяти методологічних підходів та одинадцяти методів, що є важливим систематизованим здобутком дисертанта, який сприятиме подальшому науковому пошуку у сфері проблематик людської гідності.

При цьому автор не надає пріоритету якомусь одному підходу або методу, спираючись на ідею дотримання методологічного плюралізму, що зумовлено властивостями предмету пізнання, яким є багатогранне явище людської гідності.

У **Розділі 2** «Природа і сутнісні характеристики юридичної категорії «гідність» автор продовжує наукові пошуки з акцентом на розуміння природи самої людини (стор.69-135).

Це пояснюється тим, що у філософсько-правовій думці кінця XIX-початку XX ст.. відбулась своєрідна революція поглядів (антропологічний переворот), у зв'язку з чим «проблема людини» набула статусу основної для переважної кількості вчень. Отже проблема людини перетворилася на проблему універсального, міжгалузевого характеру, що стала предметом пізнання для представників сфери гуманітарного та технічного знання. В цьому контексті виокремлено проблематику співвідношення біологічного та соціального в людській природі (стор. 70). Вважається цілком справедливим застосування біосоціального підходу, який є більш оптимальним з позицій того, що людина та її гідність є продуктом як біологічного походження, так і духовного (соціального) походження.

Заслуговує на підтримку позиція автора про неможливість дотримання виключно соціологізаторських або біологізаторських постулатів у вивченні

такого складного феномену як людина або її гідність. Аналогічної позиції дотримується видатний соціолог П.Сорокін, згідно якої людина є занадто складним явищем, пояснити яке виключно моністичним підходом є неможливо.

Як одне із заключних положень **Розділу 2**, проголошується думка про те, що з урахуванням існуючих позицій українських науковців на сьогодні розкрито лише певні аспекти гідності, які не є вичерпними та потребують подальшого вивчення (стор. 93).

Самостійним напрямом дослідження стало вивчення ролі юридичної категорії «гідність» у правових системах Європи. На початку висвітлення зазначеного підрозділу автором надається коротка характеристика структури права Європейського союзу. Справедливо вказується на те, що формування і розвиток сучасного змісту гідності безпосередньо пов'язані з жахливими подіями Другої світової війни, доцільністю розв'язання міжнародних спорів, усунення негативних наслідків війни. Як результат – прийняття у травні 1948 р. в Гаазі Політичної декларації, а в листопаді 1950 р. – підписання Конвенції про захист прав людини і основних свобод, 1992 р. – Маастрітський договір тощо.

З метою різнобічного пізнання категорії гідності автором використано порівняльно-правовий підхід, із застосуванням якого проаналізовано та співставлено конституції близько 15 країн Європи, що дозволило ще раз підтвердити особливу значущість та цінність людської гідності в системі всіх інших соціальних благ, що охороняються та гарантуються за допомогою закону.

Не оминув автор увагою країни ісламського світу. Слід погодитися з думкою Марченка М, що тенденції розвитку юридичної думки сучасності неможливо досягнути винятково в рамках праворозуміння, притаманного для правової системи однієї чи декількох держав.

Розкриваючи співвідношення ісламу та мусульманського права, характеризуючи його основні джерела, автор переконливо проводить думку,

що гідність у мусульмонському праворозумінні має божественний характер, оскільки її коріння сягають у глибину процесів світобудови, які відбувалися завдяки волі Аллаха. Вказується й на інші світоглядні відмінності релігійного праворозуміння, що аргументовано підтверджується аналізом наукових джерел.

Аналізуються також і нормативні джерела щодо засадничих прав і свобод людини, що склалися із врахуванням сучасних поглядів ісламських правознавців, зокрема: Загальна ісламська декларація прав людини (1981); Каїрська декларація прав людини в Ісламі (1990); Арабська Хартія прав людини (2004) тощо (стор. 128-133).

Особливістю такого глибокого проникнення положень про права людини у сферу правового регулювання є те, що домінуючим переконанням є вірування в Аллаха, який, на думку віруючих, є джерелом усіх прав, що по собі мають божественне походження та не можуть бути ніким та нічим обмежені. Отже гідність, як властивість людини, у розумінні ісламських правознавців захищається як і всяке божественне право.

Логічним і послідовним у проведенні дослідження є наявність **третього Розділу**, в якому яскраво відображено застосування порівняльно-правового підходу, охарактеризовано діяльність Європейського суду з прав людини та тенденції розвитку національної правової системи.

Суд розглянуто як інструмент для тлумачення змісту нормативних положень та як певний елемент контрольного механізму для нагляду за дотриманням правових зобов'язань. Примітним є те, що автор привертає увагу на досить широкий перелік правовідносин, які знаходяться у сфері його юрисдикції, а отже на широкий спектр ситуацій, в яких він може захистити людську гідність (стор. 138). Наведено конкретні приклади такого захисту (стор. 140-156), а також умови застосування **заходів** юридичного впливу на порушників людської гідності, що мають бути співвідносними (заходи), адекватними та відповідати критерію розумності (стор. 156).

Неабиякого значення набувають питання людської гідності в контексті розвитку національної правових систем, що трансформується під впливом міжнародного права. І цей процес реального, а не декларативного забезпечення пріоритетності людських прав, є важливою гарантією становлення демократії в Україні. Відмічено, що для правової дійсності сучасної України характерні: актуалізація превентивних заходів щодо вчинення протиправної поведінки; нормативно-правове закріплення права на недоторканість людської гідності; визначення механізмів її захисту; актуалізація положень щодо людської гідності як головної соціальної цінності тощо.

З точки зору оформлення - дослідження містить анотації державною та англійською мовами, список публікацій здобувача за темою дисертації, вступ, 3 розділи, що вміщують 7 підрозділів, висновки, список використаних джерел (363 найменування на 37 сторінках, з яких 36 іноземною мовою). Повний обсяг дисертації становить 241 сторінку, з них основного тексту – 188 сторінок.

Дисертаційне дослідження є завершеною науковою працею.

Анотація у стислій формі представляє основні тези дисертаційного дослідження, наводить перелік публікацій, в яких викладені основні результати представленого дослідження. Анотація викладена українською та англійською мовами.

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мета і задачі дослідження, об'єкт, предмет та методи дослідження, наукова новизна отриманих результатів, практичне значення отриманих результатів, апробація матеріалів дисертації, публікації, структура та обсяг дисертації.

Висновки корелюють зі змістом, метою та завданнями дисертаційного дослідження.

Список використаних джерел складається з 363 посилань на доктринальні та нормативні, вітчизняні та закордонні джерела, що

безпосередньо чи опосередковано відносяться до обраної теми. Додатки відображають теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження.

Вище викладене дає підстави стверджувати, що дисертаційне дослідження Михайла Марченка відповідає існуючим вимогам та є завершеною науковою працею.

Рекомендації щодо подальшого використання результатів дисертації в практиці

Отримані результати дисертаційного дослідження Михайла Марченка щодо формування та розвитку юридичної категорії «гідність» рекомендуються для використання у нормотворчій діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, в освітньому процесі, в науково-дослідницькій роботі.

Зауваження щодо оформлення та змісту дисертації, запитання до здобувача

Загалом позитивно оцінюючи дисертацію Марченка Михайла, бачиться за доцільне звернути увагу на деякі положення, що могли б слугувати предметом подальших наукових досліджень або дискусії під час публічного захисту.

1. У підрозділі 1.1. «Гносеологічні засади дослідження юридичної категорії «гідність» автором широко висвітлюється джерельна база проведеного дослідження, розкривається зміст та значущість окремих документів, внесок історичних особистостей тощо. Починаючи від давнини, від первинних уявлень про природу людини, її місце в соціумі, про взаємовідносини окремих соціальних верств, рухаючись послідовно через характеристику ідей середньовіччя, Нового світу, просвітництва тощо автором визначено суттєву роль тих джерел, що склали ідеологічний і правовий фундамент для розуміння гідності у загальносвітовій системі прав людини.

Як побажання до структурної організації тексту першого підрозділу, присвяченого характеристиці засад запропонованого дослідження, вбачається за необхідність логічно завершити таку характеристику шляхом здійснення диференціації усіх наявних у засад за критерієм їх значущості або визначеності у письмових документах. Це тим більш важливо, що у тексті дисертації йдеться про виключну роль виокремлення актів міжнародного рівня, що у свою чергу зумовлюють реальність забезпечення гідних умов життя в національних правових системах, де свобода і гідність стають головними ціннісними орієнтирами реалізації прав людини.

2. Привертає увагу підрозділ 1.2. «Методологічні підвалини юридичної категорії гідність» (стор. 51-66), в якому висвітлюється цілий ряд підходів та методів пізнання, що мають складати методологічний інструментарій дослідження, основу пізнавального процесу, спрямованого на різноаспектне осмислення предмету вивчення. Водночас ознайомлення із позицією автора щодо застосованого арсеналу засвідчило наявну неповноту аргументів для вибору того чи іншого підходу, яких загалом представлено у кількості десяти. Скоріше можна погодитись з тим, що у підрозділі широко демонструється інструментальна цінність існуючих методологічних підходів по відношенню до явища правової дійсності «гідність» або категорії правознавства без прив'язки до конкретних пізнавальних завдань та очікуваних результатів власного дослідження. Найбільш вдало обґрунтовується необхідність використання аксіологічного, порівняльно-правового та герменевтичного підходів, що яскраво демонструється на сторінках текстів конкретних підрозділів.

3. Дещо неповними слід вважати висновки до Розділу 1 (стор. 66-68), в яких мають бути зосереджені найбільш вагомні теоретичні досягнення автора, що виносяться на захист. В тексті йдеться про коротку характеристику періоду третього-другого тисячоліття до нашої ери, про епохальні зміни суспільно-політичних порядків, корисність плюралізму методів пізнання правової категорії, проте резолютивні положення щодо

гносеологічних засад та методологічних підвалин дослідження сформульовані розпливчасто. Крім того, на захист дисертантом виноситься положення щодо структурування системи наукових підходів дослідження категорії «гідність» (стор. 8), яке також має бути сформульовано у висновковій частині Розділу 1.

4. Дещо дискусійною є пропонована конструкція будови підрозділу 2.1. «Природа та сутнісні характеристики юридичної категорії «гідність». Цілком логічним є те, що автор, намагаючись охарактеризувати категорію «гідність» починає рухатися від розуміння природи самої людини, яка по суті є носієм гідності. Саме такий порядок пізнавального процесу дозволяє перейти від природи одного явища до природи іншого з обґрунтуванням причинно-наслідкового зв'язку співіснування цих явищ. Однак автору не вдалося термінологічно сформулювати власне бачення природи гідності як юридичної категорії, хоча всі передумови для такого ґрунтовного висновку у тексті підрозділу зосереджено.

Більшою мірою складається важення, що автором приділено увагу не юридичній категорії, а явищу гідності людини. Акценти зроблено на характеристиці підходів - теологічний, філософський, правовий (стор.80-82). Вказується на доцільності використання культурологічного, етичного, загально гуманістичного та інших. Ґрунтовно описано соціологічний, біологічний, біосоціальний. Часто згадується аксіологічний аспект розуміння гідності. Все разом складає певну методологічну цінність серед здобутків дослідника. В той же час потребує конкретизації та термінологічного оформлення питання сутнісних характеристик «гідності» як категорії сучасного правознавства, про що анонсовано у назві підрозділу. Крім того, як елемент новизни (стор.9), що виноситься на захист, у тексті підрозділу мали б бути положення , що свідчать про удосконалення наукових підходів до розуміння природи та суті юридичної категорії «гідність», про що рекомендується довести під час публічного захисту.

5. Ширшою за своїм змістом сприймається назва підрозділу 2.2., в якій заявлено про наміри автора розглянути категорію гідності в аспекті функціонування правових систем Європи. Але ж фактично у тексті підрозділу аналізуються конституції окремих держав із підтвердженням значущості європейських цінностей для конкретних суспільств, серед яких така цінність як гідність людини. Отже, з огляду на змістовну осяжність поняття правової системи, доцільніше було б назву підрозділу наблизити до його змісту, вказавши саме на роль нормативного закріплення категорії «гідність» у конституціях країн Європи.

Висловлені зауваження мають уточнюючий та дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку виконаного дослідження. Вони переслідують мету запросити автора до наукової дискусії та врахувати зазначені зауваження у подальшій науковій розробці проблеми дослідження.

Відсутність порушень академічної доброчесності

При аналізі дисертаційного дослідження, наукових публікацій здобувача фактів порушення академічної доброчесності не виявлено. Дисертаційна робота Марченка Михайла Андрійовича є оригінальною, самостійно виконаною науковою працею.

Висновок про відповідність дисертації встановленим вимогам

1. Дисертаційна робота Марченка Михайла Андрійовича на тему «Формування та розвиток юридичної категорії «гідність» (порівняльно-правовий аспект), подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, є комплексним, цілісним, завершеним науковим дослідженням. В ній отримано нові науково обґрунтовані результати, що відрізняються новизною в постановці і вирішенні проблем реалізації права людини на гідність.

2. Дисертація Марченка Михайла Андрійовича на тему «Формування та розвиток юридичної категорії «гідність» (порівняльно-правовий аспект) за актуальністю, ступенем наукової новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною значимістю здобутих результатів відповідає спеціальності 081

Право та вимогам «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. No 261 (із змінами і доповненнями від 3 квітня 2019 р. No 283), Наказу Міністерства освіти і науки України No 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами від 12 липня 2019 р.) і «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. No 44), а її автор – Марченко Михайло Андрійович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:
перший проректор Національної
академії внутрішніх справ, доктор
юридичних наук, професор

Станіслав ГУСАРЄВ

«07» червня 2023 р.